

DROBNE PRACE I MATERIAŁY

SVETLINA NIKOLOVA

CENTRUM BADAŃ CYRYLO-METODEJSKICH BULGARSKIEJ AKADEMII NAUK

Starobułgarski przekład Starego Testamentu

W Centrum Badań Cyrylo-Metodejskich Bułgarskiej Akademii Nauk wydano w 1998 r. pierwszy tom serii „Starobułgarski przekład Starego Testamentu”¹. Opracowano w nim koncepcję wydania i opublikowano tekst ksiąg dwunastu proroków mniejszych według najstarszego słowiańskiego odpisu Starego Testamentu, który znajduje się w bułgarskim rękopisie datowanym na ostatnią ćwierć XIV w., przechowywanym obecnie w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Sankt Petersburgu pod sygn. F.I.461. Był to pierwszy z rezultatów prac w ramach projektu mającego na celu wydanie pierwszego słowiańskiego nieliturgicznego przekładu ksiąg Starego Testamentu według jego najstarszego odpisu wraz z relacją do całej bułgarskiej tradycji rękopiśmiennej oraz do greckiego tekstu Septuaginty. Praca badawcza Centrum Badań Cyrylo-Metodejskich Bułgarskiej Akademii Nauk koncentruje się przede wszystkim na tym właśnie ogromnym i nowatorskim projekcie.

Wiadomo, że pierwszy słowiański przekład Starego Testamentu wiąże się ściśle z działalnością Nauczyciela Słowian, św. Metodego². Najstarszym tego świadectwem jest *Żywot obszerny Świętego*

¹ *Starobǫlgarskijat prevod na Starija Zavet*, pod obštata redakcija i s vǫvedenie ot S. Nikolova, t. I; R. Zlatanova, *Kniga na dvanadesette proroci s tǫlkovanija*, Sofija 1998.

² Por. zwłaszcza F.J. Thomson, *Has the Cyrillomethodian Translation of the Bible Survived?*, [w:] *Thessaloniki Magna Moravia. Proceedings of the International Conference, Thessaloniki 16–19 October 1997*, Thessaloniki 1999, s. 149–164; S. Nikolova, *Problema polnogo Mefodiewskogo pierewoda Biblii*, [w:] *Słow’janskij zbirnik. Wipusk VII*, Odesa 2000, s. 8–14. Kwestia ta rozpatrywana jest na tle ogólnej problematyki średniowiecznych słowiańskich przekładów Biblii także w pracach o charakterze syntetycznym F.J. Thomsona (*The Slavonic Trans-*

Metodego, pełniejsze i o wysokim autorytecie źródło dotyczące jego życia i twórczości. *Żywot...* został napisany przez ucznia św. Metodego, najpewniej św. Klemensa Ochrydzkiego, wkrótce po śmierci jego mistrza, kiedy grupa uczniów Świętych Braci przybyła do bułgarskiej stolicy Pliski w końcu 885 lub w początkach 886 r. Utwór ten zachował się przy tym w bardzo starym odpisie z XII–XIII w., w dobrze znanym sławistom ruskim Kodeksie Uspenskim. W XV rozdziale *Żywotu...* czytamy: „Po tym zaś wszystkim, porzuciwszy wszelki zgiełk [życia – przyp. S.N.] i troski swe Bogu ofiarując, posadził spośród uczniów swoich dwu kapłanów szybko piszących i przełożył najpierw w krótkim czasie całkowicie wszystkie Księgi [Pisma św. – przyp. S.N.] z wyjątkiem Machabejskich z języka greckiego na słowiański w ciągu sześciu miesięcy, począwszy od miesiąca marca do dwudziestego szóstego dnia miesiąca października... Pierwej bowiem był przełożył razem z Filozofem tylko Psalterz, Ewangelię, apostoł i wybrane nabożeństwa kościelne”³. Nie będę tu szczegółowo omawiać kwestii spornych tego miejsca *Żywotu...*⁴ Podkreślę tylko, iż bez wątpienia świadczy on o pełnym przekładzie Biblii (poza księgami Machabejskimi), dokonany przez św. Metodego i jego uczniów u schyłku jego życia, najpewniej między 882 a 884 r. Świadectwo to potwierdzają inne wczesne źródła: *Teologia Jana Egzarchy Bułgarskiego* (ściślej – jej *Wstęp*)⁵, *Żywot prologowy Cyryla i Metodego*, przeznaczony na 25 sierpnia⁶ – utwory powstałe w Bułgarii na przełomie IX i X w., jak też późniejsze teksty, np. tzw. *Izbornik* z 1073 r.⁷, tzw. *Zaśnięcie św. Metodego*, które pojawi-

lation of the Old Testament, [w:] *Interpretation of the Bible*, Ljubljana–Sheffield 1998, s. 605–920) i A.A. Aleksiejewa (*Tiekstologija slawjanskoj Biblii*, Sankt-Peterburg 1999).

³ Cyt. za: *Żywot Metodego*, [w:] *Żywoty Konstantyna i Metodego (obszerne)*, przekł. i przyp. T. Lehr-Splawiński, Warszawa 2000, s. 119.

⁴ O ile mi wiadomo, najnowszy artykuł dotyczący tej kwestii to: E. We i h e r, *Die Frage der Rekonstruktion albulgarischer Texte und Kapitel XV der Vita Methodii*, [w:] *Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag*, München 1999, s. 331–339.

⁵ Por. *Des hl. Johannes von Damaskus #Εκθεσις Βκριβ[ς] τ\ς |ρθοδόξου πίστεως in der Überetzung des Exarchen Johannes*, herausgegeben von L. Sadnik, Wiesbaden 1967, s. 2–6, 212–213 (*Monumenta Linguae slavicae dialecti veteris*, V).

⁶ Por. *Starobǎlgarskijat prevod na Starija Zavet...*, s. XIII; *Stanislavov (Lesnovski) Prolog ot 1330 godina*, uvod i naučno razčitanie na teksta R. Pavlova, naučno razčitanie na teksta V. Željazkova, Veliko Tǎrnovo 1999, s. 333–334.

⁷ Por. *Simeonov sbornik (po Svetoslavovija prepis ot 1073 g.)*, t. I (*Izsledvanija i teksti*), Sofija 1991, s. 29, 697–702.

ło się w Bułgarii ok. 1211 r.⁸ i in. Analiza danych dotyczących dokonanego przez Metodego przekładu Starego Testamentu wskazuje, iż w istocie mówią one o zestawie ksiąg starotestamentowych odpowiadającym współczesnej tradycji prawosławnej: to 39 ksiąg kanonicznych i 11 niekanonicznych.

I tu należy postawić pytanie: dlaczego właśnie ten pełen starobułgarski nieliturgiczny przekład Starego Testamentu (z wyłączeniem Psalterza, rozwijającego się w średniowiecznej tradycji słowiańskiej samodzielnie) znajduje się na czele zainteresowań naukowych Centrum Badań Cyrylo-Metodejskich? Dlaczego miejsca tego nie zajmują dokonane przez Cyryla i Metodego przekłady Ewangelii, Psalterza, Apostołu, ksiąg liturgicznych czy oryginalne utwory Nauczycieli Słowian? Kwestie te również wchodzi w zakres badań Centrum, ale pierwsze miejsce słowiańskiego przekładu Starego Testamentu przeznaczonego do lektury indywidualnej w hierarchii badań tłumaczy fakt, iż właśnie ten przekład wywołuje wyjątkowe wręcz zainteresowanie współczesnej paleoslawistyki, przy tym do dziś pozostając praktycznie niezbadany. Prawdziwość tego twierdzenia poświadczają dane zebrane przez włoskiego badacza Marcello Garzanitiego dotyczące studiów i wydań najstarszego słowiańskiego przekładu Ewangelii i rozwoju jego tekstu: na 796 stronach pracy wydanej w Niemczech w 2001 r. przywołuje on świadectwo istnienia 2257 słowiańskich rękopisów Ewangelii z okresu X/XI–XVI w., 134 wydań tekstu Ewangelii i około 1400 poświęconych mu prac naukowych⁹. Choć nie zebrano tego typu danych o Cyrylo-Metodejskich przekładach Psalterza, Apostołu i Parimejnika, wiadomo, że również one są dość dokładnie zbadane i wydane, a ich tradycja rękopiśmienna jest stosunkowo dobrze poznana.

Stan badań nad pełnym nieliturgicznym słowiańskim przekładem Starego Testamentu dokonany przez Metodego jest jednak skrajnie różny od stanu badań nad przekładami Ewangelii, Psalterza Apostołu i Parimejnika. Tradycja rękopiśmienna tego przekładu jest niejasna i pozostaje niezbadana. Do 1998 r. Wydano starosłowiański przekład zaledwie ośmiu ksiąg starotestamentowych: *Księgi Rodzaju*, *Pieśni nad Pieśniami* i ksiąg proroków: Daniela,

⁸ Por. K. Ivanova, *Uspenie Metodievo*, „Palaeobulgarica” 1999, R. XXIII, No 4, s. 24.

⁹ M. Garzaniti, *Die altslavische Version der Evangelien. Forschungsgeschichte und zeitgenössische Forschung*, Köln–Weimar–Wien 2001 (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reihe A, Slavistische Forschungen, N.F., Bd. XXXIII).

Ozjasza, Joela, Amosa, Abdiasza i Jonasza. Liczba odnoszących się do tego przekładu prac naukowych raczej nie przekracza stu¹⁰.

Oprócz tego, jak dobrze wiadomo, korpus biblijny (w tym księgi starotestamentowe) – zarówno jako całość, jak i jako poszczególne składające się nań teksty – jest nie tylko ściśle związany z oryginalnymi utworami literatury starobułgarskiej oraz średniowiecznymi literaturami wschodniochrześcijańskimi, ale i w pełni realizuje główne cechy ich poetyki. Dlatego też niezbędna jest wiedza o tym, jaką postać tekstów biblijnych czytali i wykorzystywali średniowieczni literaci z kręgu Slavia Orthodoxa.

Proces zapoznawania się badaczy ze średniowiecznymi słowiańskimi nieliturgicznymi tekstami Starego Testamentu rozpoczął się bardzo dawno i przebiega szybko przede wszystkim dzięki znakomitym pracom uczonych rosyjskich, Iwana Jewsiejewa (1868–1921)¹¹ i Aleksandra Michajłowa (1859–1927)¹² – od schyłku XIX w. i pierwszych dekad XX w. począwszy. Niestety, później proces ten uległ przerwaniu na ponad pięćdziesiąt lat i zaczął się odradzać dopiero w latach osiemdziesiątych XX w. Właśnie wtedy pojawiła się seria prac rosyjskiego filologa Anatolija Aleksiejewa, który wiele trudu poświęcił badaniom oraz wydaniu *Pieśni nad Pieśniami*¹³.

¹⁰ Bibliografię tych wydań i badań por. w: F.J. Thomson, *The Slavonic Translation...*; A.A. Aleksiejew, *Tiekstologija...* Nie można tu włączyć wydań ksiąg Rut, Sędziów, Kapłańskiej, 1–2 Samuela, 1–2 Królewskiej, Jozuego, wydanych w ośmiu tomach od 1993 do 1996 r., ponieważ w istocie nie są to wydania naukowe. Przez współczesną filologię zostały określone jako najnowsza redakcja najstarszego słowiańskiego przekładu tych ksiąg (F.J. Thomson, *The Slavonic Translation...*, s. 717–719, 736–737, 743–744, 748–749, 753–754, 766–767, 829–830) lub też odniesione do fantastyki naukowej (Z. Hauptová, *K problému rekonstrukce staroslověnských textů*, [w:] *Česká slavistika 1998. České přednášky pro XII. Mezinárodní zjezd slavistů*, Kraków 27 VIII – 2 IX 1998, Praha 1998, s. 9 (= „Slavia” 1998, No 1–2). Por. też S. Nikolova, *Kritičesko izdanie na Metodievija prevod na Starija Zavet ili diplomatsko izdanie na zapazenate tekstove*, [w:] *Kritičesko izdanie na naj-starija slavjanski tekst na biblejskite knigi i negovite alternativni. Kritičeskoje izdanie drevniejszego slavjanskogo teksta biblejskich knig i ego al'ternativny. Tiematiczeskij blok. XIII Meždunaroden kongres na slavište, Ljubljana, 15–20 avgust 2003 g.*, Sofija 2003, s. 5–19.

¹¹ Na temat jego badań por. prace F.J. Thomsona i A. Aleksiejewa cytowane w przyp. 10; oraz N. Dilevski, *Evseev, Ivan Evseevič*, [w:] *Kirilo-Methodievska enciklopedija*, t. I, Sofija 1985, s. 645–646.

¹² O jego badaniach por. prace F.J. Thomsona i A. Aleksiejewa cytowane w przyp. 10; oraz L. Graševa, L. Michajlov, *Aleksandăr Vasilevič*, [w:] *Kirilo-Methodievska enciklopedija*, t. II, Sofija 1995, s. 702–706.

¹³ Bibliografię jego prac por. w: A.A. Aleksiejew, *Tiekstologija...*, s. 234, 242; idem, *Piesn' piesnej w drevniej slavjano-russkoj pis'mennosti*, Sankt-

Wtedy też opublikowano pierwszą – i jedyną dotąd – próbę zebrania wszystkich świadectw o średniowiecznych rękopisach słowiańskich kręgu prawosławia, zawierających odpisy ksiąg Starego Testamentu przeznaczonych nie do użytku liturgicznego, a do lektury indywidualnej. Dokonał tego amerykański badacz Robert Mathiesen, profesor Uniwersytetu Browna. Jego publikacja – niepełna, ma się rozumieć – zawiera dane o 141 rękopisach powstałych między XII a XVI w.¹⁴

Publikacja ta bardzo mnie zainteresowała, ponieważ w związku z moim studium o historii tekstu *Słowa pochwalnego prorokowi Eliaszkowi* pióra Klemensa Ochrydzkiego, które ukazało się w 1984 r., dość szczegółowo przebrałam kwestię wpływu pełnego tekstu *Ksiąg Samuela* i *Ksiąg Królewskich* na to słowo i odkryłam, iż zachował się ich bardzo stary odpis bułgarski z ostatniej ćwierci XIV w. – w przywoływanym już zbiorze rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt-Petersburgu pod sygnaturą F.I.461¹⁵. Jednak z nieznanymi mi przyczyn zarówno Alekszejew¹⁶, jak i Mathiesen¹⁷ datują ten kodeks na koniec XIV – początek XV w.

I właśnie dlatego w 1984 r., kiedy miałam możliwość po raz pierwszy pracować przez dłuższy czas – całe dwa tygodnie – w bogatych w średniowieczne rękopisy słowiańskie bibliotekach Petersburga, postanowiłam poświęcić czas właśnie wspomnianemu kodeksowi. Praca nad nim pokazała, że ten unikalny rękopis jest wyjątkowo wręcz ważny dla paleoslawistyki; wtedy też dojrzała we mnie idea przygotowania pełnego naukowego wydania jego tekstu oraz kompleksowego zbadania średniowiecznej bułgarskiej tradycji rękopiśmiennej najstarszego słowiańskiego przekładu Starego Testamentu – jak też jego rozwoju na ziemiach bułgarskich. Muszę przyznać, że w owym czasie stan tej problematyki przypominał gęsty i ciemny las bez prawie żadnej ścieżki, i tylko gdzieniegdzie

-Peterburg 2002; V. Vălčanov, A. Miltenova, *Alekseew, Anatolij Aleksee-wicz*, [w:] *Kirilo-Metodievska enciklopedija*, t. IV, Sofija 2003, s. 593–597.

¹⁴ R. Mathiesen, *Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translation from the Old Testament*, „Polata knigopis'naja” 1983, vol. VII, s. 3–48.

¹⁵ S. Nikolova, *Njakoi tekstologičeski problemi v panegiričnoto tvorčestvo na Kliment Ochridski (Po materiali ot "Pochwalno slovo za prorok Ilija")*, [w:] *Kirilo-Metodievski studii*, kn. I, Sofija 1984, s. 115.

¹⁶ A.A. Alekszejew, *K opriedeleniju obopriedielnuju obema literaturnogo nasledija Miefodija*, „Trudy otdela drierwernerusskoj literatury” 1983, t. XXXVII, s. 248.

¹⁷ R. Mathiesen, *op. cit.*, s. 20, No 27.

widać w nim było jaśniejsze miejsca. Nieco przerażająca była perspektywa rozpoczęcia podobnej pracy, ale jednocześnie stanowiło to inspirujące wyzwanie: wydeptać choć kilka ścieżek i otworzyć drogę światłu choćby w kilku miejscach tego lasu.

Taki był początek moich prac nad bułgarską tradycją rękopiśmienną ksiąg Starego Testamentu; na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych udało mi się wyklarować ideę zakrojonego na naprawdę dużą skalę projektu zbadania i opublikowania tej tradycji, ale wyszukany przeze mnie materiał dawał też możliwość rozpoczęcia konkretnej pracy nad urzeczywistnieniem takiego projektu. Prace te rozpoczęto w Centrum Badań Cyrylo-Metodejskich Bułgarskiej Akademii Nauk po jej reorganizacji w 1993 r. W projekcie bierze udział siedmiu pracowników Centrum oraz kilkoro badaczy z zagranicy.

Nie będę tu omawiać szczegółowo wszystkich problemów, którymi zajmowano się do tej pory w ramach projektu. Spróbuję zwięźle przedstawić rezultaty badań nad wybranymi kwestiami. Po pierwsze chcę zaznaczyć, że do tej pory odnalazłam 19 rękopisów z okresu XIV–XVI w., zachowujących średniowieczną tradycję tekstu ksiąg Starego Testamentu na ziemiach bułgarskich¹⁸. Znajduje się wśród nich przekład św. Metodego i jego uczniów, w większości przypadków zredagowany w Bułgarii wschodniej w IX–X w.; przekład tzw. presławski czy presławska redakcja korpusu biblijnego, a także przekłady czy redakcje z XIV i początku XV w.¹⁹ Należy podkreślić, że wczesne przekłady bądź redakcje są szeroko rozpo-

¹⁸ S. Nikolova, *Problemät za izdavaneto na nebogoslužebnite bälgarski srednovekovni tekstove na Starija Zavet*, [w:] *Starobälgarskijat prevod na Starija Zavet...*, s. XIX–XXVI. Po wydaniu tej pracy, w której wyliczam 18 rękopisów, znalazłam nieznaną dotąd odpis *Pieśni nad Pieśniami* z XVI w. w przekładzie Konstantyna Kostenezckiego w Odeskiej Państwowej Bibliotece Naukowej, sygn. No 1/119 (por. A.A. Alelsjejev, *Piesn' piesnej...*, s. 156).

¹⁹ S. Nikolova, *Problemät...* Por. też: eadem, *Za naj-starija bälgarski srednovekoven räkopis na Starija Zavet*, „Starobälgarska literatura” 1994, nr 28–29, s. 110–118; eadem, *K istorii tieksta Knig Carstv w slawjanskoj pis'mennosti*, [w:] *Jews and Slavs*, vol. III, Jerusalem 1995, s. 54–68; eadem, *Za dva neproučeni srednobälgarski räkopisa ot XV v., sädäržašti starozavetni knigi*, „Ricerche Slavistiche” 1996, t. XLVIII, s. 6–35; eadem, *Räkopisite na Visarion Debärski i tekstovata tradicija na Starija Zavet*, [w:] *Bälgarskijat šestnadeseti vek*, Sofija 1996, s. 363–402; eadem, *Bolgarskie teksty Wechtogo Zawieta do Giennadiewskoj Biblii i problema ich publikacii*, [w:] *Odes'ka bolgaristika. Odeska bälgaristika. Odesskaja bolgaristika. Naukowij szoricznik*, Wip. 1., Odesa 2003, s. 71–76.

wszechnione także na ziemiach ruskich, podczas gdy rozprzestrzenienie przekładów i redakcji z XIV i XV w. ogranicza się jedynie do ziem południowosłowiańskich.

Przedstawię tu pokrótce najważniejsze rękopisy i problemy dotyczące ich publikacji. Bez wątplenia pierwszym z nich jest petersburski rękopis F.I.461²⁰. Jest to imponujący tom liczący 440 kart w formacie *in folio*; zawiera wszystkie grupy ksiąg Starego Testamentu (być może w swej pierwotnej postaci zawierał też Pięcioksiąg). Włącza także komentarze do ksiąg prorockich, choć niektóre z nich są niepełne (np. księgi proroków Izajasza, Jeremiasza i Ezechiela), a jednej nawet brakuje (księga proroka Daniela). Zamieszczone w rękopisie pozostałe księgi biblijne nie są opatrzone komentarzami: to *Księgi Samuela* i *Księgi Królewskie* (cztery *Księgi Królewskie*), *Księga Przysłów* (*Przypowieści Salomona*), *Pieśń nad Pieśniami*, *Mądrość Syracha*, *Księga Hioba*. Rękopis powstał w nieznanym dużym skrytorioium, najpewniej przyklasztornym, przepisany przez co najmniej siedmiu kopistów, którzy – w pewnych miejscach księgi – zmieniają się nawet co wers. W języku kodeksu widać wszystkie cechy charakterystyczne tekstów średniobułgarskich pisanych na terytorium Bułgarii w II połowie XIV w., odzwierciedlające zasady zreformowanej ortografii tyrnowskiej poprzedzającej reformę patriarchy Eutymiusza. Dziś jednak nie można bez nasuwających się wątpliwości podać, które etapy historii tekstu zawartych w rękopisie przekładów w nim przedstawiono. Tym niemniej wolno przypuścić, że rękopis nie zawiera tekstu w pełni jednolitego (pod względem przekładu), a przekłady poszczególnych ksiąg starotestamentowych mają pochodzenie od siebie niezależne. W księgach odzwierciedlających przekład św. Metodego (np. w *Księdze Hioba*, *Księdze Przysłów*, *Mądrości Syracha*) we wszystkich przypadkach zachowano zmiany wprowadzone przez wschodniobułgarskich kopistów z przełomu IX i X w. Do dziś jednak nie zostały określone tyrnowskie cechy lingwistyczne tych tekstów i nie jest jasne, czy w ogóle dokonano jakichś zmian w języku przekładu po przesławskim etapie historii tekstu, czy też w Tyrnowie dokonano jedynie redakcji ortografii. Rękopis petersburski jest najważniejszym bułgarskim kodeksem średniowiecznym zawierającym księgi Starego Testamentu przeznaczone do lektury indywidualnej, a nie do użytku liturgicznego. Jest nie tylko najstarszy chronologicznie, ale do dziś pozostaje jedynym znanym średniowiecznym

²⁰ Szczegółowo o nim por. S. Nikolova, *Za naj-starija...*

rękopisem bułgarskim, w którym przepisano tyle ksiąg Starego Testamentu. Jest też w ogóle najstarszym zachowanym słowiańskim rękopisem, w którym dokonano próby zebrania tekstu Starego Testamentu w jednym kodeksie i z tej przyczyny jest wyjątkowo wręcz interesujący w kontekście poznania historii pierwszego słowiańskiego przekładu tekstu starotestamentowego – nie tylko w Bułgarii, ale i w całym świecie słowiańskim.

Tekst tego odpisu leży u podstaw szeregu mołdawskich rękopisów średniobułgarskich odwzorowujących bardzo ściśle ich bułgarskie protografy²¹. Są to następujące rękopisy:

1) rękopis nr 507 z kolekcji Szczukina w Oddziale Rękopisów Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie, napisany w monasterze Neamț (dzis. Rumunia) przez hieromnicha Gerwazego w 1475 r., najwspanialszy – pod względem artystycznym – średniobułgarski odpis ksiąg starotestamentowych;

2) rękopis nr 85 z Oddziału Rękopisów Biblioteki Rumuńskiej Akademii Nauk w Bukareszcie, z połowy lub trzeciej ćwierci XV w.;

3) rękopis nr 3750 z kolekcji muzealnej (od k. 178) Oddziału Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie, z II połowy XV w.;

4) rękopis nr 171 ze zbiorów rękopisów Biblioteki Rumuńskiej Akademii Nauk w Bukareszcie, z lat osiemdziesiątych – dziewięćdziesiątych XV w.;

5) rękopis nr 29 z kolekcji Muzeum Rumiancewa z Oddziału Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie, napisany w monasterze Bistrica w 1537 r. przez mnicha Joana.

Warto podkreślić, że niektóre z odpisów mołdawskich zachowały ślady ciągłego rozwoju tekstu w bułgarskiej tradycji rękopiśmiennej do XIV w. Przykładowo rękopis nr 85 dokumentuje istnienie drugiego protografu Ksiąg Samuela i Królewskich, różniącego się od protografu rękopisu petersburskiego i innych odpisów średniobułgarskich. Protograf ten pod kilkoma względami stoi bliżej pierwotnego przekładu niż protograf rękopisu petersburskiego. Numer 171 przedstawia późniejszy stan średniobułgarskiej tradycji tekstowej, ale zawiera też czytania bliższe protografu wspólnego z rękopisem petersburskim, a nawet przekładu pierwotnego.

Chciałabym wskazać kilka faktów w odniesieniu do innych rękopisów zawierających odpisy ksiąg starotestamentowych, rozpo-

²¹ Szczegółowo o nich por. S. N i k o l o v a, *Za dva neproučeni srednobałgarski rākopisa...*; e a d e m, *Bolgarskie tieksty Wechtogo Zawieta...*

wszechnianych na ziemiach bułgarskich. Po pierwsze – na istnienie tradycji tekstowej ksiąg prorockich innej niż przedstawiona w rękopisie petersburskim. Odnajdujemy ją w rękopisie nr 1 z kolekcji Aleksieja Chłudowa w oddziale rękopisów Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie z I połowy XVI w., przepisany zapewne przez Mateusza, hieromnicha monasteru Slepzenskiego p.w. św. Jana Chrzciciela²². W rękopisie znajdują się teksty wszystkich ksiąg prorockich i w kilku przypadkach są one bardziej archaiczne (ponieważ nie widać śladów zredagowania ich w Presławiu). Teksty te przynależą do szeroko rozpowszechnionej we wschodniosłowiańskim piśmiennictwie średniowiecznym tradycji, zapoczątkowanej odpisem z 1047 r., zapewne przepisany z tekstu głągolicznego i będącym dziełem ruskiego kopisty imieniem Upir Lichyj.

Po drugie, chciałabym wskazać na obecność drugiego bułgarskiego przekładu *Ksiąg Samuela i Królewskich* z XIV w., którego najstarszy tekst zachowany jest we wspaniałym kodeksie przechowywanym dziś w oddziale rękopisów Odeskiej Państwowej Biblioteki Naukowej pod sygnaturą 1/106, przepisany w 1418 r. przez kopistę Dositeja dla serbskiego despoty Stefana Lazarewicia²³. Właśnie ten przekład znajdujemy w pewnym, równie pięknym rękopisie ze zbiorów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie pod sygnaturą 1/M.1684, napisany na zamówienie arcybiskupa ochrydzkiego Prochora nie później niż w 1544 r. przez mnicha Visariona z Debyru, pracującego w monasterze Slepzenskim p.w. św. Jana Chrzciciela i przeznaczonym dla cerkwi arcybiskupiej św. Klemensa w Ochrydzie²⁴. Na uwagę zasługuje fakt, iż ten sam bułgarski kopista brał udział w tworzeniu kilku odpisów *Pieśni nad Pieśniami*. Przepisał bowiem tę księgę trzykrotnie – jako rękopis sygn. 311 ze zbioru rękopisów Biblioteki Narodowej im. św. św. Cyryla i Metodego w Sofii, i jako rękopisy sygn. 1/118 oraz sygn. 1/119 z Odeskiej Biblioteki Naukowej (odpis, który odnalazłam osiem lat temu)²⁵.

²² Szczegółowo o nim por. S. Nikolova, *Problemät...*, s. XXIII–XXIV; S. Nikolova, M. Jovčeva, T. Popova, L. Taseva, *Bälgarskoto srednovekovno kulturno nasledstvo v sbirkata na Aleksej Chludov v Däržavnija istoričeski muzej v Moskva*. Katalog, Sofija 1999, s. 17–18, il. 33–34.

²³ Szczegóły por. S. Nikolova, *K istorii tieksta Knig Carstw...*

²⁴ S. Nikolova, *K istorii tieksta Knig Carstw...* Por. też e a d e m, *Räkopisite na Visarion Debärski...*

²⁵ Por. S. Nikolova, *Räkopisite na Visarion Debärski...*, s. 385, 386; A.A. Aleksjejew, *Piesn' Piesnej...*, s. 156. Tu należy podkreślić, że tylko te trzy

Podkreślę też znaczne rozpowszechnienie *Pieśni nad Pieśniami* na ziemiach bułgarskich w XVI w. w komentowanym przekładzie Konstantyna Kostenczkiego, powstałym przed 1427 r., ale bez komentarzy (reprezentują go wszystkie odpisy Wisariona oraz odpis Wisariona Chilendarskiego z pierwszej ćwierci XVI w., dziś w oddziale rękopisów Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu pod sygn. Cod. Slav. 14 – nr 111). Jedyne bułgarski odpis tego przekładu, zachowujący komentarze, znajduje się w bibliotece Monasteru Rylskiego i pochodzi z końca XV w.²⁶

Na ziemiach bułgarskich znana jest też tekstowa tradycja tzw. południowosłowiańskiej grupy Ośmioksięgu, nawiązująca do oryginału średniobułgarskiego. Zachowana jest:

– w rękopisie wlaszkim z osiemdziesiątych – dziewięćdziesiątych lat XV w. (ze zbiorów Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie, kolekcja Barsowa sygn. 3);

– we wspomnianym wyżej rękopisie z kolekcji W. Grigorowicza (Rosyjska Biblioteka Państwowa w Moskwie sygn. 1/M.1684) – tu Ośmioksiąg został przepisany przez mnicha Sisoja;

– w kodeksie z oddziału rękopisów Chorwackiej Akademii Nauk i Sztuk w Zagrzebiu (sygn. III c 17), przepisany być może w monasterze Lesnowskim w połowie XVI w.²⁷;

odpisy są autorstwa Wisariona. Podobnie jak Angelina Minčeva (A. Minčeva, *Za Vienskija prepis na Pesen na pesnite*, „Palaeobulgarica” 1989, R. XIII, No 2, s. 6) uważam, że drugi odpis – we fragmentach No 1/118a, zajmujący 4 strony, nie jest autorstwa Wisariona (por. S. Nikolova, *Răkopisite na Visarion Debârski...*, s. 386, 387; eadem, *Problemăt...*, s. XXVI). Moją opinię w tej kwestii błędnie przekazuje A. Aleksiejew (*Piesn' Pesnej...*, s. 156, przyp. 10).

²⁶ O tych odpisach por. S. Nikolova, *Problemăt...*, s. XXV–XXVI; A.A. Aleksiejew, *Piesn' Pesnej...*, s. 155–162. Wydanie odpisu rylskiego i nowe omówienie tego problemu por. M. Dimitrova, *Pesen na pesnite v răkopis 2/24 ot Rilskija manastir*, [w:] *Acta Palaeoslavica*, vol. II (*In honorem professoris Angelinae Minčeva*), Sofia 2005, s. 60–82.

²⁷ O tych odpisach por. S. Nikolova, *Za dva neproučeni răkopisa...*, s. 90; eadem, *Problemăt...*, s. XXIII, XXIV, XXV. O odpisie *Księgi Wyjścia* z rękopisu z kolekcji Barsowa sygn. 3 por. W. Żeljazkova, *Orfograficzskie i foneticzskie osobennosti knigi Ischod po rukopisi No 3 iz sobranija Barsowa w Gosudarstwenom istoriczskom muzee w Moskwie*, [w:] *Jews and Slavs*, vol. XV, *Judaeo-Bulgarica, Judaeo-Russica et Palaeoslavica*, Jerusalem–Sofia 2005, s. 138–146; eadem, *Sriednowekowaja bolgarskaja rukopisnaja tradicija Knigi Ischod*, [w:] *Jews and Slavs*, vol. XVIII, *Messianic Ideas in Jewish and Slavic Cultures*, Jerusalem–Sofia 2006, s. 23–31; eadem, *Nabljudenija vărchu leksikata na srednobălgarskite prepisi na Kniga Izchod*, [w:] *Preslavska knižovna škola*, t. IX, Šumen 2006, s. 330–342; eadem, *Edin paralel meždu Kniga Izchod, Simeonovija*

– w rękopisie sygn. 351 ze zbiorów Cerkiwnego Instytutu Historycznego i Archiwalnego przy Patriarchacie Bułgarskim w Sofii, z I połowy XVI w., pochodzącym zapewne z monasteru św. Prochora Pszyńskiego²⁸.

Chciałabym wreszcie przywołać trzy ważne i do niedawna zupełnie niezbadane odpisy *Księgi Hioba*²⁹. O dwóch z nich sądzi się, że związane są z przekładem (lub redakcją) chilendarskiego mnicha Gabriela, powstałym w 1412 r. na podstawie greckiego oryginału znajdującego się wówczas w klasztorze Esfigmenou na Górze Athos, a dziś – w kolekcji synodalnej oddziału rękopisów Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie (sygn. 63/202). Pierwszy z nich – z końca XV w., napisany w monasterze Rylskim, przechowywany jest w tamtejszej bibliotece (sygn. 1/4); drugi znajduje się w Oddziale Rękopisów Biblioteki Rumuńskiej Akademii Nauk w Bukareszcie (sygn. Ms. sl. 96) – został napisany w 1503 r. w monasterze Zografskim przez Wisariona Chilendarskiego, ucznia metropolity Suczawy Teoktysta (1146–1457) na zlecenie zmarłego w 1511 r. metropolity Suczawy Jerzego. Trzeci odpis bułgarski, praktycznie zupełnie dotąd niezbadany, znajduje się w bibliotece Monasteru Rylskiego (sygn. 4/14). Został napisany w 1456 r. przez Władysława Gramatyka we wsi Młado Nagoriczino i zawiera pełen tekst wraz z komentarzami różnych autorów bizantyńskich w postaci scholii na marginesach. Nowe badania pokazały, że w istocie oba rękopisy z biblioteki Monasteru Rylskiego zawierają ten sam przekład *Księgi Hioba* – najpewniej różny od zamieszczonego w rękopisie petersburskim – i co do którego sądzono, iż powstał w początkach XV lub u schyłku XVI w.³⁰ Został on nawet wydany fototypicznie i jako przedruk³¹. Pojawiła się też opinia, jakoby rękopis

sbornik i chronikata na Georgi Amartol, [w:] *Preslavska knižovna škola*, t. X, Šumen 2008, s. 266–280.

²⁸ Por. G. Minczew, *The early 16th Century Pshinia Bible – a little-known South Slavic manuscript containing a translation of the Octateuch*, [w:] *The Bible in Slavic Tradition*, Leiden–Boston (w druku).

²⁹ Por. S. Nikolova, *Problemät...*, s. XXIII, XXV. Odpisom z Monasteru Rylskiego poświęciła niedawno uwagę I. Christova (*Pierewod knigi Iowa s katenami w sriednebolgarskich spiskach*, [w:] *Prevodite prez XIV stoletie na Balkanite. Dokladi ot meždunarodnata konferencija v Sofija, 26–28juni 2003*, Sofija 2004, s. 143–152).

³⁰ I. Christova-Šomova, *Dvata slavjanski prevoda na katenata na Kniga Jov*, „Palaeobulgarica” 2006, R. XXX, No 2, s. 3–26.

³¹ Eadem, *Kniga Jov s tälkuvanja v slavjanski prevod (po Vladislavovija prepis ot 1456 g., räkopis № 4/14 ot sbirkata na Rilskija manastir)*, Sofija 2007.

mnicha Gabriela z 1412 r. zawierał przekład inny niż przekład znany z rękopisów z Biblioteki Monasteru Rylskiego³².

Bez wątplenia cechy szczególne rękopisu petersburskiego świadczą o tym, że właśnie on jest najodpowiedniejszą podstawą pełnego naukowego wydania tych ksiąg Starego Testamentu, których odpisy zawiera. Dlatego w Centrum Badań Cyrylo-Metodejskich Bułgarskiej Akademii Nauk rozpoczęto przygotowanie dyplomatycznego wydania właśnie tego rękopisu wraz z wariantami tradycji średniobułgarskiej i z tekstem greckim. Oprócz wspomnianego na początku pierwszego tomu serii, ukazał się tom drugi, zawierający *Księgę proroka Ezechiela*³³, a niemal gotowe do druku są także księgi proroków: *Jeremiasza i Barucha*, *Placz Jeremiasza* i *List Jeremiasza*; bardzo zaawansowane są prace nad wydaniem *Księgi Przysłów* i *Mądrości Syracha*.

Oczywiste jest jednak, że w wydaniu starobułgarskiego przekładu Starego Testamentu nie można ograniczać się do opublikowania rękopisu petersburskiego. Według tradycji średniobułgarskiej zostanie też wydany tekst Ośmioksięgu (oprócz *Księgi Rodzaju*); w fazie końcowej jest przygotowanie wydania *Księgi Wyjścia* według rękopisu z kolekcji E. Barsowa sygn. 3. Po edycji tradycji średniobułgarskiej mamy zamiar kontynuować prace nad wydaniem przekładów i redakcji powstałych na ziemiach bułgarskich, lecz niezachowanych w rękopiśmiennej tradycji średniobułgarskiej. W wydaniach tych zostaną uwzględnione odpisy powstałe w skryptoriach bułgarskich wraz z wariantami z innych odpisów bułgarskich. Później możliwe będzie wydanie znanych na ziemiach bułgarskich XIV- i XV-wiecznych przekładów i redakcji ksiąg Starego Testamentu.

Cała ta ogromna praca to jedno z najtrudniejszych i najbardziej odpowiedzialnych zadań stojących przed Centrum Badań Cyrylo-Metodejskich, ponieważ jej rezultaty dadzą badaczom należące do najważniejszych źródła dotyczące dzieła Nauczyciela Słowian, św. Metodego. Jednocześnie jest ona wyzwaniem dla (paleo)slawistyki XXI w. jako takiej, gdyż poznanie tekstów najstarszego słowiańskiego przekładu ksiąg starotestamentowych jest

³² I. Christova-Šomova, *Dvata slavjanski prevoda...*; eadem, *Kniga Jov...*, s. 20.

³³ *Starobălgarskijat prevod na Starija Zavet*. Pod obštata redakcija i s vävedenie ot Sv. Nikolova, t. II (*Kniga na prorok Iezekiil s tălkovanija*), izdanieto e podgotveno ot L. Taseva, M. Jovčeva, podbor na grăckijia tekst T. Ilieva, Sofija 2003.

szczególnie ważne dla poznania całej kultury duchowej Słowian obrządku prawosławnego w wiekach średnich. Dlatego mam nadzieję, że prace te będą kontynuowane z powodzeniem i że paleosłowiańscy pozyskiwać będą do swej dyspozycji teksty ksiąg Starego Testamentu przełożone na język staro-cerkiewno-słowiański przez św. Metodego i jego uczniów oraz następców w Bułgarii – w tej postaci, w jakiej czytano je i poznawano do końca epoki średniowiecza.

Z języka bułgarskiego przełożyła
MAŁGORZATA SKOWRONEK